



Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 10 Sayı: 48 Volume: 10 Issue: 48

Şubat 2017 February 2017

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

## İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE İSFAHAN

ISFAHAN: ACCORDING TO THE ISLAMIC GEOGRAPHERS

Cihat AYDOĞMUŞOĞLU\*

### Öz

İsfahan, İran'ın orta batı kesiminde geniş bir yaylada kurulu tarihi bir şehirdir. Genellikle şehrin isminin atlı askerler (sipahân) sözcüğünden geldiği kabul edilmektedir. İsfahan, Elâmlılar devrinde önemli şehirlerden olup M.Ö. 7. asrın başlarından itibaren Fars unsurları bünyesinde barındırmıştır. Pers Kralı Kyros'tan bu yana Yahudilere ev sahipliği yapmıştır. Sâsâni hakimiyetinden sonraki İslâm fetihleri devrinde ise Arap nüfus bölgeye yerleşmiştir. 11. Yüzyılda Tuğrul Bey devrinde Türklerin hakimiyetine giren şehir Selçuklu hükümdarı Melikşah çağında başkent olarak oldukça müreffeh bir devir geçirmiştir. Daha sonra sırasıyla İlhanlı, Timur ve Ak Koyunlu hakimiyetlerine sahne olan İsfahan, 16. yüzyılda Safevi hakimiyetine girmiş ve bu silsilenin kudretli hükümdarı Şah Abbas (1587-1629) çağında başkent olarak en görkemli devrini yaşamıştır.

Biz bu makalemizde İslâm coğrafyacı ve tarihçilerine göre 9 - 10. yüzyıllar arasında İsfahan şehrinin siyasi ve sosyo-kültürel durumuna eldeki veriler çerçevesinde ışık tutmaya çalışacağız. Makalemizin tarihî çerçevesi daha çok Sasani ve İslâm fetihleri ile Selçuklu hâkimiyetine kadarki süreç olacaktır. Yine aynı zaman aralığı göz önünde bulundurularak -ulaşılabilirdiği ölçüde-seyyahlardaki bilgileri de aksettirmeye çalışacağız.

**Anahtar Kelimeler:** İslâm coğrafyacıları, İran, Sasani İmparatorluğu, İsfahan.

### Abstract

İsfahan -settled on a large plateau- is a historic city in the mid-western part of Iran. Generally, the name of the city is considered to be the word "horse soldiers". İsfahan is important cities in during the reign of Elamite Empire. The city became the home of the Persian in the beginning of the 7th century BC. It has been home to the Jews since Persian King Cyrus the Great. After the Sassanids, Arab population located in the region in the period of Islamic conquest. After that the city entered the Turkish dominance in the 11th century (in the time of Toghrol Beg). İsfahan -as a capital city- has undergone quite a prosperous cycle in the era of Seljuk ruler Malik Shah. After that İlhanid, Timurid and Aq Qoyunlu states took hold the city. İsfahan was conquered by Safavid in the 16th century. The city was the most spectacular mountain range by transferring to the capital of state in the period of mighty ruler Shah Abbas the Great (1587-1629).

In this article we will try to shed light on the political and socio-cultural status of the city of İsfahan between the 9th and 10th centuries, according to the Islamic geographers and historians. The historical frame of our study will mostly be from the process of Sasani and İslâm conquests to the Seljuk domination. Together with that we will try to reflect the information on the voyages within the same time frame.

**Keywords:** Islamic Geographers, Iran, Sassanid Empire, İsfahan.

### Giriş

İran kültürünün merkezi konumundaki İsfahan, İran'ın orta batı kısmında 1550 metre yüksekliğindeki geniş bir yaylada kurulu tarihi bir şehirdir. Genellikle kabul edildiğine göre kelimenin sözlük anlamı "atlı askerler (sipahân)" olup, şehir Sâsâni ordusu bir savaş çıktığında önündeki düzlükte toplandığı için bu adla anılmıştır (Özgüdenli 2000: 497). Şehir, çöle [Deşt-i Kevîr] karışan güney doğu tarafı hariç her taraftan dağlar ile çevrili, suyu bol ve iklimi sıcak bir ovada yer almaktadır. İsfahan'ın ortasından merkezi İran platosunu sulayan Zâyende Irmağı geçmektedir. Bu ırmaktan alınan arıklarla verimli İsfahan ovasında her türlü nebat yetişmektedir. Arıklar, Safevi devrinde muntazam bir sulama sistemi haline dönüştürülmüştür (Bala 1950: 1068). El tezgâhlarında dokunan halıları ile dünya çağında ün kazan İsfahan, bugün İran'ın en büyük şehirlerinden biri olup, ayrıca İran'ın önemli sanayi ve kültür merkezlerinden biri sayılmaktadır. Şehrin nüfusu bugün dört milyon civarındadır.

Farşlığın merkezi sayılan ve Pers ile özellikle Sasani çağlarında gerçekten stratejik bir önemi olan İsfahan şehrinin İslâm fetihleriyle birlikte girdiği yeni evre gerçekten Türk tarihi için önem arz etmektedir. Zira bu evreden sonra aynı altyapı üzerine Selçuklu çağı ile birlikte yeni katmanlar oluşarak şehir oldukça önem kazanacaktır. Özellikle Ortaçağ'da Selçuklularla birlikte kuvvetli bir Türk nüfuzu altında kalan şehir, siyasî, dinî, ticarî ve sosyo-kültürel bakımlardan dikkat çekici bir durumda idi. Selçuklu başkenti oluşu ve daha sonrasında Safevilerin de başkenti olması hasebiyle yoğun olarak araştırılan bu evrelere bir dayanak oluşturması açısından şehrin Selçuklu hâkimiyetine kadarki ilk evrelerini erişebildiğimiz tarihî kaynaklar çerçevesinde burada anlatmaya çalışacağız. Hz. Ömer ile başlayan İslâm fetihleri, Sasanilerin yıkılışı, tavâif-i

\* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi.

mülûk ve nihayetinde Tuğrul Bey'in ilk hâkimiyetinin tesisine kadarki devre bu çalışmada ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda Türk hâkimiyetine girmesine kadarki yani 7-11. asırlar arasında şehrin başta siyasi kronolojisi ve durumu izah edilmeye çalışılacaktır.

İlkçağ'ın önemli medeniyetlerinden olan ve Turanî (Asyanik) olduğu üzerine görüşler ile düşünceler (özellikle Elam dili hususiyetleri bakımından) bulunan Elâmlılar zamanında onların önemli şehirlerinden biri olan İsfahan'a M.Ö. 7 asrın başlarında Fars unsurlar gelmiş, M.S. 7. yüzyıldan itibaren de Arap nüfus bölgeye yerleşmeye başlamıştır. 11. yüzyılda Türklerin akınlarına maruz kalan şehir, Tuğrul Bey zamanında zapt edilmiş ve tüm Selçuklu tarihi boyunca bu hanedanın elinde kalmıştır. Sultan Melikşah, İsfahan şehrini başkent yaptıktan sonra çeşitli binalarla süslemiştir. Selçuklular zamanında İsfahan, büyük imar faaliyetlerine sahne olmasının yanında dönemin önemli bir ilim merkezi de olmuştur. Moğol istilasından sonra kurulan İlhanlı Devleti zamanında bu devletin hudutları dâhilinde bulunan şehir, İlhanlıların sükûtundan sonra bir ara Muzafferilere geçtiyse de 1387 yılında Timur tarafından fethedildi. Timurlulardan sonra Uzun Hasan tarafından Ak Koyunlu Devleti'nin hudutları içine alınan İsfahan, 16. asrın başında Safevilerin idaresine geçmiştir (Bala 1950: 1069).

### **İslâm Tarih ve Coğrafyacılarına Göre Selçuklu Fethi Öncesinde İsfahan Şehri**

Ahameni yani Pers hakimiyetinde (M. Ö. 550-332) bulunduğu sırada İsfahan şehrine Gâbyân adı verilmiş idi. Zamanla bu isimlendirme Cayy şekline dönüşmüştür ki Sasanilerden Araplara bu ad ile intikal ettiğinden Arap (İslâm hâkimiyeti) devri sikkelerinde Cayy olarak görülmektedir (Bala 1950: 1069). Daha sonraları bu Cayy (Gey/Cey), Rey-Tahran örneğinde olduğu gibi İsfahan'ın dışında banliyö şeklinde varlığını koruyacaktır.

İslam coğrafyacılarının şehirle ilgili verdikleri bilgilere geçecek olursak; Sasanilerin ardından İsfahan'da İslâm hâkimiyeti ilk olarak H. 23 yılında (M. 643/644) kurulmuştur. Zira Hz. Ömer zamanında 642 tarihinde yapılan Nihavend Savaşı sonrasında ilk Arap fetihleri için pilato üzerine merkezî bir şekilde kurulu olan İsfahan şehri öncelikli alınması gereken yerler içerisindeydi. Zaten İran pilatosunda vahalar, yerleşim yerlerinin doğasını belirliyordu ve buna en güzel örnek İsfahan şehrinin yerleşmesi idi (Frye 2000: 12, 23).

9. asır tarihçi ve ensâb âlimi Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, Nihavend Savaşı arefesinde İsfahan üzerinde hâkimiyet tesis edilmesinin önemini şu şekilde vurgulamaktadır: “Ömer b. Hattab, el-Hürmüzân ile istişare etti; ona şunu sordu: ‘Savaşa İsbahan’dan mı yoksa Azerbaycan’dan mı başlayalım? Ne düşünüyorsun?’ el-Hürmüzân ona şu cevabı verdi: ‘İsbahan başdır; Azerbaycan ise iki kanattır. Eğer başı kesersen, iki kanat ve baş yere düşer!’”(el-Belâzurî 2013: 345)”.

El-Belâzurî, Hz. Ömer'in H. 23 yılında (643/44) Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ el-Huzâ'î'yi İsfahan'a gönderdiğini ve yapılan savaştan sonra sulh yoluyla Ceyy'in (İsfahan) fethedildiğini bildirmektedir. Yapılan antlaşmada buranın halkı haraç ve cizye ödeyecek; buna karşılık ellerindeki silahları hariç canları ve malları için kendilerine eman verilecekti. Ceyy ile birlikte tüm İsfahan ve havalisi (el-Yehûdiyye vs.) de fethedilmiştir. Abdullah b. Büdeyl, İsfahan'ın fethinden sonra son Sasani hükümdarı Yazdicerd'i takip ettirmiş fakat netice alamamıştır. Yazdicerd daha sonra Merv'e kaçmış, burada Türgeş beyi Nizek Tarhan ile görüşmüştür. Fakat arada fiilî bir ittifak kurulamadığı gibi bir takım olaylar akabinde Merv merzubanı (sınır valisi) Mâhaveyh'in kıskırtması ile düşmanlık hasil olmuş ve iki kuvvet arasında yapılan mücadelerin ardından ordugâhu yağma edilen son Sasani hükümdarı, el-Mirğâb ırmağı yakınlarında sığındığı bir değirmencinin evinde öldürülmüştür. Bu olayla birlikte Sasani Devleti de böylece tarih sahnesinden çekilmiş oluyordu (el-Belâzurî 2013: 355, 356, 357, 359-360).

11. asır kaynağı Tarih-i Sistan'da Sipahân (İsfahan) şehrinin Hz. Ömer devrinde onun emri ile *Abu Musa Ash'ari* tarafından Cundişapur, Kum ve Kaşan şehirleriyle birlikte sulh ya da savaş yoluyla fethedildiği bilgisi vardır (The Târikh-e Sistân 1976: 60). Tabii tarihçiler için daima olayın geçtiği zamana yakın eserler daha doğru bilgiler ihtiva etmektedir.

Emevi Halifesi Mervan (684-685) zamanında ise el-Hüzeyl b. Kays el-Anberî, İsfahan valiliğine tayin edilmiştir. Bu tarihten itibaren de el-Anber kabilesi mensupları oraya yerleştiler (el-Belâzurî 2013: 357).

Eserini 846/47 yıllarında kaleme alan erken dönem İslâm coğrafyacılarından İbn Hurdazbih, Kum'dan İsfahan'a kadar olan mesafede 16 konaklama yeri olduğunu belirttiikten sonra İsbahan (İsfahan) şehirlerinin 80 fersahlık (~480 km) bir alan içerisinde olduğunu ve İsfahan'ın 17 şehir merkezinin bulunduğunu yazmaktadır. Bütün bu yerleşim yerlerinin yeniler hariç 365 tane eski köyü bulunmaktadır. Buranın haracı yedi milyon dirhemdir. Burası havası güzel, arazisi geniş ve yapılanması bol olan bir bölgedir. Dünyanın güzel şehirlerinden sayılan İsfahan'da bulunan yerleşim yerlerini İsfahan vadisinden çıkan Zerîn Rûz (bugünkü Zâyende Rûd olmalı) sulamaktadır (İbn Hurdazbih 2008: 33, 47, 147, 152).

905 yılında vefat ettiği tahmin edilen İslâm tarih ve coğrafyacı Ya'kubî, İsfahan ile ilgili şu bilgileri kaydetmiştir: “Kum'dan İsfahan'a 60 fersaktır [~360 km]. Bu ise altı merhaleye karşılık gelir. İsfahan'ın birine Ceyy, diğerine ise Yahûdiyye denen iki şehir merkezi vardır. Halkı karışık; içlerinde Araplar azdır ve çoğunluğu

*dihkânların [köy reisleri] ileri gelenlerinden oluşan Acemlerdir. Burada Basra ve Kufe'den göç etmiş Sakîf, Temîm, Benî Dabbe, Huzâ'a, Beniş Hanîfe ve Benî Abdülkay'dan bir Arap topluluğu vardır. Selmân-ı Fârisî'nin İsfahan'a bağlı Ceyyan denen bir köyden olduğu söylenir. İsfahan halkının vadiden ve kaynaklardan akan suları çoktur. İsfahan [H.] 23 yılında [643/44] fethedilmişti. Haracı on milyon dirheme ulaşır (Ya'kubî, 2002: 56)".*

11. yüzyıl müelliflerinden Büveyhî sarayında vazifeli Miskeveyh (ö. 1030), aslında 10. asır İran coğrafyası ve tarihi için önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda Abbasi Halifesi el-Muktedir devrinde 912/13 yılında İsfahan valiliğine Deylemlî Ali b. Vehsudân tayin edilmiştir (Miskeveyh 2016: 28). 924 yılında Necah et-Tolunî'ye hil'at giydirildi ve İsfahan askerî valiliğine tayin edilerek oraya gönderildi. 927 senesinde Deylemliler ortaya çıkarak onlara bağlı kumandanlardan Merdâvic, İsfahan'ı zaptetti. Şehirde mal toplama, insanların namus ve şerefine çığneme hususunda aşırıya kaçtı. Bu ve bir takım kötü özellikleri yüzünden bir müddet sonra Türkler eliyle ortadan kaldırıldı (Miskeveyh 2016: 133, 154, 155). 10. yüzyıl tarih ve coğrafyacısı Mesudî de bu olayı doğrulamaktadır. Ordusu, serveti ve askeri büyüyen Merdâvic mağrurlaşmıştır. Kendisine bir taht yaptırmış ve tac olarak da Sasani hükümdarı Anuşirvan'ın tacının şeklini beğenmişti. Etrafındaki insanlar onu durmadan övüyorlardı. Ona yıldızların ışıklarını İsfahan ülkesine saçtıklarını, orada bir din getirip saltanat tahtını kuracağını, yeryüzündeki hazinelerin buraya toplanacağını vs. söylemeye başladılar. Merdâvic'in hassa ordusunda dört bin Türk vardı. Fakat onlara çok kötü davranıp bazılarını katletmişti. Bu yüzden Türkler de onu öldürmeye yemin ettiler. Merdâvic, ava çıktığı bir gün dönüşte Ahmed b. Abdülaziz'in İsbahan'daki (İsfahan'daki) köşkünde bulunan hamama gitti. Türk kölelerden Beckem, üç Türk ile bu sırada yanına gitti. Bunlardan birisi de muhtemelen Tüzün idi. Onu öldürdüler. Bu olay Halife Râzî zamanında 934/35 yılında meydana gelmiştir (Mesudî 2011: 450-451).

931 senesinde Leşkerî ed-Deylemî, İsfahan'a saldırdı. Bu sırada İsfahan Valisi olan Ahmed, mağlup oldu ve şehri Leşkerî'nin adamları aldı. 933 senesinde Ali b. Büveyh, İsfahan'a yürüdü. Deylemlilerin çekilmesi üzerine şehri ele geçirdi. Bu sayede kuvvetlendi ve insanların gözünde şanı büyüdü (Miskeveyh 2016: 200-201, 261-262). 936 yılında ise *mülûk-ı tavâif* (emirlikler) ortaya çıkmış ve İsfahan, Ebû Ali el-Hasan b. Büveyh ile Veşmgîr'in hâkimiyetine geçmiştir (Miskeveyh 2016: XXXVIII).

982/83 yılında kaleme alınan Hudûdü'l-Âlem adlı eserde "*Cibâl Ülkesi ve Şehirleri Hakkında*" başlığı altında gösterilen İsfahan ile ilgili şu bilgilere yer verilmiştir: "*Sipâhân [İsfahan], iki kısımdan oluşan büyük bir şehirdir. Bu iki kısımdan birine Cehûdân, diğerine de Şehristân denilir. Her ikisinde de Cuma Mescidi vardır. Araları yarım fersahlık [~3 km] mesafedir. Zengin ve nimeti bol olan bir şehirdir. Tarlaları sulamakta kullandıkları ve Zeren-Rûd [bugün Zâyende Rûd] dedikleri bir nehirleri vardır. Sipâhân'da değişik tarzlarda ipek kumaşlar üretilmektedir (Hudûdü'l-Âlem 2008: 89).*

10. yüzyılın önemli coğrafyacılarından İstahrî, İsfahan şehrini Cibâl sınırları içerisinde göstererek yörenin meşhur şehirlerden biri olarak Dinever ve Hemedân'dan sonra zikreder (İstahrî 2015: 183). İstahrî'ye göre İsfahan iki şehirden oluşuyordu. Bunlardan biri Yahüdiyye diğeri Medine idi. İkisinin arası iki mil (~ 3,2 km) olup her ikisinde de Cuma Mescidi vardır. Irak'tan Horasân'a kadar Rey'den sonra İsfahân'dan daha büyük ve iyiliği daha fazla olan başka bir şehir yoktur (İstahrî 2015: 184-185).

10. asır İslâm coğrafyacısı İbn Havkal, Cibâl bölgesi içinde gösterdiği İsfahan şehrini büyüklük bakımından Hemedân ve Dinaver'den sonra üçüncü sırada göstermektedir. İsfahan iki şehre ayrılmaktadır. Birine Şehristân diğeri Yahudiye denmektedir. Bu iki şehir arasında iki mil (~ 3,2 km) mesafe vardır. Yahudiye şehrinin evleri kerpiçtendir. İsfahan, Cibâl muntikasının en verimli, en geniş, en zengin, en kalabalık, en çok ticareti, yolcusu, nimeti, hayratı, meyveleri, hoş yiyecekleri olan bir şehirdir. İsfahan'da çeşitli türlerde ipek ve pamuklu kumaşlardan yapılmış elbiseler üretilir. Safran ile çeşitli meyveler yetişir ve ihraç edilir. Rey dışında Irak'tan Horasan'a kadar İsfahan'dan daha çok ticareti bulunan şehir yoktur. İsfahan'ın nezih nahiyeleri ve güzel rustakları (köyleri) vardır. Köylerinin en değerlisi Ceyy idi. İsfahan, eski zamanda Türklerle ve Deylemlere karşı cephe konumunda idi. Şehirde reislerle ve eşrafa ait güzel ve büyük evler bulunur. Zerenrud nehri üzerinde gezinti yerleri bulunur. Bu nehrin suyu tatlı, iki tarafına dizilmiş köşklele manzarası güzeldir. Nevruz öncesi panayır kurulur. Yedi gün süren panayırda şehir halkı ve bu panayıra gelenler, çok güzel yemekler yerler ve içkiler içerler. İdareciler de müsamaha gösterirler. Halk, kışın yemek için mahzenine üzüm asar. (İbn Havkal 2014: 277-281).

987 yılında hayatta olduğu bilinen İbn Havkal, kendi döneminde Cibâl bölgesinin divanı ve emirlik sarayının Rey'de olduğunu söyleyerek Cibâl Hâkimi'nin de Ruknedddevle Ebû Ali Hasan b. Bûye (Büveyh) olduğunu bildirmektedir. Doğal olarak bölgenin vergisi de ona ve hanedanına toplanmaktaydı (İbn Havkal 2014: 288).

İslâm beşerî coğrafyacılığının babası sayılan el-Mukaddesî (ö. 1000), İsfahan ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "*Cibâl bölgesinde yer alan İsfahan, Rey ve Hemedân'dan sonra meşhur şehirlerdendir. Acem (Fars) topraklarında bulunan İsbahân (İsfahan), havası, çüppeleri ve seramikleriyle meşhurdur. Zenderûd [İsfahan Nehri], İslâm topraklarında akan küçük sayılabilecek bir nehirdir. İsfahan dağlarından doğup el-Yahudiyye'ye girdikten sonra bölgeyi sular. El-Yahudiyye İsfahan bölgesinde bir başkenttir. Güzel bir yöredir. Tacirleri zengindir. Burada üretilen*

kumaşlar dört bir yana ihraç edilir. Halkı ehl-i cemaat ve'l-sünnettir. Rivayete göre Yahudiler Arz-ı Mukaddes'ten sürülünce buraya yerleşmişlerdir. El-Yahudiyye halkının çoğu Hıristiyandır ve ayrıca Mecûsiler de hayli kalabalıktır. Buradaki Müslümanlardan Hanbelîler ise fanatiklerdir. El-Yahudiyye'deki evler kerpiçtendir. Cuma mescidi çarşının içindedir. Şehrin ortasından akıp giden bir nehir vardır. Şehrin 12 kapısı vardır. Basra ve Horasan'dan sürekli kervanlar gelir. El-Yahudiyye'ye sokulan her yük mal için otuz dirhem vergi alınır. Nefis elma ve üzümeleri vardır. Kurutulmuş eti ve günlük sütü emsalsizdir. İsfahan halkının dili kabadır ve heceleri uzatarak telaffuz ederler. İsfahan, hükümdarlar ve Sultanlar nezdinde önemli bir yerdir. Bölgenin yönetim merkezi Deylem'dir ve Rey şehri Deylemîlerden Hasan b. Büveyh'in Sâmânîlerin elinden aldığı ilk şehirdir. Bu Hasan, kendisine Rüküddevele lâkabını almıştı. Ondan sonra yerine Müeyyidüddevele lâkabını alan oğlu geçti. Ondan sonra kardeşi Ali tahta çıktı ve kendisine Fehrüddevele lâkabı aldı. Onlar [Büveyhîler] güçlü ve itibarlıdır. Savaşta zorludurlar. Devletleri güçlü ve sınırları geniştir. Sâmânî hükümdarları bile onlarla başedemedi. Abbasî halifeleri onların tahakkümü altındadır ve yedi mâmur bölge onların hâkimiyetindedir (Mukaddesî 2015: 39, 44, 46, 52, 83, 396, 402, 403, 405, 411, 412, 415, 417).

İbn Havkal ve Mukaddesî'nin verdiği bilgilere bakarak İsfahan şehrini en iyi tasvir edenin adı geçen iki coğrafyacı olduğu ve gerçekten devirlerine ışık tutan hem sosyal ve hem de siyasî hayata dair bilgileri topladıkları anlaşılmaktadır. İslâm tarih ve coğrafyacılarının yukarıda özetlemeye çalıştığımız bilgilerini aktardıktan sonra İsfahan şehrinde Tuğrul Bey ile başlayan ilk Selçuklu etkisi ve hâkimiyetini anlatmaya başlayabiliriz.

### İsfahan Üzerinde İlk Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisi

10. asır ortalarında İsfahan'da hâkimiyet, Ebû Şucâ Büveyh (Bûye) tarafından kurulan İran kökenli Büveyhoğulları (Büveyhî) Devleti elinde idi (Sevim-Merçil 1995: 3). Fakat 11. asrın ilk yarısında Rey'in fethi ve harekât merkezi yapılmasına müteakip Tuğrul Bey'in Batı İran seferinin anlaşılması üzerine Büveyhoğullarının İsfahan'da hâkim kolu, şehre surlar inşa ettirmek suretiyle yakşalan Selçuklu tehdidi karşısında tedbir almak zorunda kalmıştır (Köymen 1976: 22).

Selçuknâme ve Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye'de 1036/37 yılı olayları içinde İsfahan ile ilgili bir bilgi zikredilmektedir. Şöyle ki Gazneli Sultan'ı Mesud, İsfahan Emîri Alâü'd-Devle Ebû Ca'fer'in iki yüzlü davrandığını ve Selçuklular ile ittifak ettiğini gördü. Bunun üzerine Horasan Beyi Amîd'e emir verdi. O kalabalık bir ordu ile Alâü'd-Devle'nin üzerine varıp bir miktar savaş oldu. Alâü'd-Devle, askeri perişan olunca firar etti. Sonra Amîd, İsfahan'ı zaptetti. Mallardan iyi ve kötü her ne buldular ise aldılar. Ayrıca Alâü'd-Devle'nin veziri Şeyh Hâkim Ebû Ali'nin tüm eserlerini ve kitaplarını aldılar ve Gazne'ye götürdüler (Ahmed bin Mahmud 2011: 32). Yine Alâü'd-Devle'nin İsfahan'daki hazine ve sarayı da bu esnada yağma olunmuştu (Sadruddin Ebu'l-Hasan 1999: 4-5).

H. 432 yılı (1040/41) için İsbahan (İsfahan) sahibi olarak Alâüddevele bin Kâküye gösterilmektedir (Bündârî 1999: LV).

11. asır seyyahı Nâsır-ı Hüsrev, İsfahan'ın fethine işaret eden sefernâmesinde şu bilgileri kaydetmektedir: “Şevvalin on birinci Cumartesi günü (Nisan 1046) Nişabur'a vardım. Bu ayın son çarşambasında güneş tutuldu. Zamanın hâkimi Çağrı Bey'in kardeşi Tuğrul Beğ Muhammed idi. Saraçlar çarşısına yakın bir medrese yapılmasını emretmişti. Onu yapıyorlardı. Kendisi, ilk defa olarak il zaptetmek üzere İsfahan'a gitmişti (Nâsır-ı Husrev, 1994: 5).”

Merhum Köymen, yukarıda adı geçen seferi H. 438'e (1046/47) tarihlendirir ve bunun ikinci kuşatma olduğunu ve aslında ilk İsfahan kuşatmasının ise H. 434 (1043) tarihinde vuku bulduğunu belirtir (Köymen 1976: Tablo 1). Özgüdenli de Tuğrul Bey'in Rey'e yerleştikten sonra güneye yönelerek 1046/47'de İsfahan'ı kuşattığını belirtir. O esnada İsfahan Hâkimi, Kâküye hânedanından Ebû Mansûr Feramurz idi. O zaten 1042/43 tarihinden beri Selçuklu hâkimiyetine girmeye mütemâyil idi (Özgüdenli 2013: 94). Tuğrul Bey'in şehre yönelik diğer bir askerî harekâtı da H. 443 yılında (1051/52) vuku bulmuş ve İsfahan tekrar fethedilmiştir (Azîmî 2006: 13).

Azîmî gibi İsfahan'ın kesin olarak fethini H. 443 yılı (1051/52) olaylarında anlatan İbnü'l Cevzî, şu önemli bilgileri vermektedir: “Bu yılda Sultan Tuğrul Bey, İsfahan'ı kuşatıp şehre girdi. Daha önce Rey kentini güzel bir şekilde imar ettiren Tuğrul Bey, İsfahan'da bir binayı yıktırdı; bu yıkılan binanın içinde, değerli müceherler, süslenmiş (küçük) gemiler [taşıt araçları], altın ibrikler, nefis müceherlerle dolu topraktan yapılmış iki tane Çin kâbi ve büyük bir defne bulundu, ayrıca kapalı bir mekânda, içinde 10 bin altının bulunduğu çatlayıp ayrılmış bir toprak kap da bulundu (İbnü'l-Cevzî 2014: 12). Merhum Osman Turan, Tuğrul Bey'in İsfahan seferinin sebebi olarak, Selçuklu vasalı İsfahan Emiri Deylemî ailesinden Kâküya-oğlu Ferâmurz'un Bağdat'a hâkim Büveyhî Melik ur-Rahîm ile kendi aleyhine münâsebet girişmesini yazmaktadır. Şehir bir süre kuşatıldıktan sonra kayıtsız ve şartsız tam teslim olmuştur. Böylece 1051 Mayısında İsfahan alınmış oluyordu. Tuğrul Bey'in çok beğendiği İsfahan'ı payitath yapmak istediği biliniyorsa da Rey'den İsfahan'a nakil Melikşah zamanında gerçekleşecektir (Turan, 1996: 126-127).

9 Haziran 1052 tarihinde dönüş yolunda iken İsfahan'a tekrar uğrayan Nâsır-ı Hüsrev, ikinci görüşü ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “İsfahan ovaya kurulmuş bir şehir. Havası suyu güzel. Nerede olursa olsun yeri on arşın [takriben 7 metre] kazdılar mı soğuk ve tatlı su çıkıyor. Şehir sağlam bir hisar içinde. Hisara kapılar, savaş yerleri,

burçlar, mazgallar yapmışlar. Şehirde akar sular, güzel ve yüksek yapılar var. Büyük ve güzel bir cami olan Cuma mescidi, şehrin ortasında. Şehrin suru üç buçuk fersah (yaklaşık 21 km) sürer dediler. Şehrin içi tamamıyla mamur. Hiçbir yıkık yer görmedim. Birçok pazarları var. Kervansarayları tertemiz. Bizim beraber gittiğimiz kervanda bin üç eşek yükü mal vardı. Hiçbir yerde darlık, konak yeri sıkıntısı ve yiyim darlığı yoktu. Selçuk oğlu Mikâil oğlu Muhammed'in oğlu Ebû-Tâlib Sultan Tuğrul Beg, bu şehri alınca oraya Nişaburlu iyi huylu, güzel yazılı, hâlim, güzel yüzlü bir genci tâyin etmişti. Ona Hâce Amîd derlerdi. Padişah, üç yıl halktan bir şey istememesini emretmişti. Etrafa dağılmış olanlar da vatanlarına yüz tutup gelmişlerdi. Ben, halkı Farsça konuşan şehirlerin içinde İsfahan şehrinde daha güzel, kalabalık ve mamur şehir görmedim (Nâsır-ı Husrev, 1994: 143-144)." Seyyahımız bu kez İsfahan'ı gördüğünde artık Tuğrul Bey eliyle tam manası ile Selçuklu hâkimiyeti tesis edilmiş idi.

Makalemizde aydınlatmaya çalıştığımız dönem kapsamında son olarak bir hususa daha değinmek istemekteyiz. 1014 yılında Gazne şehrinde Sultan Mahmud'a sunulan Şahnâme'de (genelde İran-Turan savaşları bağlamında) İsfahan şehri geçmektedir (Firdevsî 2009: 237, 534, 567, 911, 1019). Burada İsfahan, "padişahlar ve büyükler ülkesi" ile "büyük kişilerin oturduğu yerler" olarak nitelendirilmektedir. Bu nitelendirme elbette şehrin, Sasani zamanındaki askerî ve siyasî önemine işaret etmektedir. Şahnâme'nin takdim edilmesinden kısa bir süre sonra şehir, -yukarıda anlatıldığı üzere- Deylem asıllı Kâkûye hânedanından Tuğrul Bey (1040-1063) çağında Selçuklu hâkimiyetine geçecektir.

### Sonuç

İslâm tarih ve coğrafyacılarının verdikleri bilgileri kısaca değerlendirecek olursak; İslâm coğrafyacılarında şehrin ismi "İsbahan" şeklinde geçmesine rağmen yaygın kullanımın İsfahan şeklinde olduğu görülmektedir. Bugünkü Zâyende Rûd ise Zerrinrud şeklinde İsfahan nehri olarak geçmektedir. Şehir dokumaları ile ünlüdür ve bu sebeple ticaret gelişmiştir. Şehir, aslında İslâm fetihlerinden sonra Arap göçlerine maruz kalmıştır. Böylece şehrin etnik, dinî ve sosyo-kültürel yapısı değişmeye başlamıştır. Fakat şehirde İslâm fetihleriyle birlikte hızlı bir İslâmlaşma süreci başladıysa da burada halen İslam öncesi Aryaî ve Zerdüşti topluluklar, inaçlar ve âdetler (Ab-rîzgân bayramı vs.) var idi (Özgüdenli 2006: 453). Mesudî de İsfahan'a üç fersah (~18 km) mesafede *Marbin* denilen ve Mecûsilerce kutsal sayılan bir bina olduğunu bildirmektedir (Mesudî 2011: 307). Ortaçağ tarihçisi Özgüdenli'nin tespitleri ışığında şehir, İslâm fütuhatından sonra Cibâl eyaletinin bir parçası sayılmış, İlhanlılar zamanında ise Irâk-ı Acem'e dahil edilmiştir. Bu bağlamda İbn Hurdâzbih ve İbnü'l-Fakîh, İsfahan'ın on yedi nahiyesinin (rustâk) ve her birinin -yeni kurulanlar hariç- 360 köyünün, İbn Rüste ise yirmi nahiyeye ve toplam 2300'ün üzerinde köyünün bulunduğunu yazmakta, bunlardan önemli olanların adını vermektedir (Özgüdenli 2000: 497).

İslâm tarih ve coğrafyacıların verdiği bilgilerden Erdebil ve Rey şehrine nazaran (belki onların yerine ikame edilerek) Tebriz ve İsfahan'ın Selçuklu çağı ile birlikte gelişip daha fazla önem kazandığı anlaşılmaktadır. Sanki Sasani çağı başta olmak üzere önemli görevler ifa eden (siyasî ve ticarî) Erdebil ve Rey şehirleri görevlerini Selçuklu dönemi ile birlikte Tebriz ve İsfahan'a bırakarak tarih sahnesindeki önemlerini tedricen kaybetmişlerdir. Bu iki şehir ise Selçuklularla birlikte gelişme göstermiş fakat en parlak çağlarını ise (Tebriz) İlhanlı (Gazan Han) ve (İsfahan) Safevî (Şah I. Abbas) dönemlerinde yaşayacaktır.

Son olarak; kesin olmamakla birlikte İran-Turan savaşlarını konu alan Şahnâme'deki destanlardan öğrendiğimiz bilgilerden İsfahan'ın Sasani velahtlarının oturduğu bir şehir olduğu sonucuna veya öngörüsüne varılabilir. Yine İslâm tarih ve coğrafyacılarının verdiği bilgilerden şehrin önemini Sasani sonrası (İslâm fetihleri ve mülûk-ı tavâif) evrede de koruduğu -şehirde hâkimiyet kurmak için- yapılan mücadelelerden kesin olarak anlaşılmaktadır.

### KAYNAKÇA

- AHMED BİN MAHMUD, (2011). *Selçuknâme*, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AHMED B. YAHYÂ el-BELÂZURÎ, (2013). *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Tercüme: Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları.
- AL-BONDÂRÎ, (1999). *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Zubdat al-Nusra va Nuhbat al 'Usra)*, Çeviren: Kıvameddin Burslan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ANONİM, (2008). *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, Neşreden: V. Minorsky, Çevirenler: Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul: Kitapevi Yayınları.
- ANONİM, (1976). *The Târikh-e Sîstân*, Translated by Milton Gold, Roma: Instituto Italiano Per Il Medio Ed Estremo Oriente.
- AZİMÎ, (2006). *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44))*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BALA, Mirza (1950). "İsfahan", *İA*, İstanbul, 1950, V:1068-1072.
- FİRDEVSÎ, (2009). *Şahnâme*, Çeviren: Necati Lugal, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- FRYE, Richard N. (2000). *The Golden Age of Persia (The Arabs in the East)*, London: Phoenix Press.
- HINZ, Walther, (1990). *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çeviren: Acar Sevim, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- İBN HAVKAL, (2014). *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Tercüme: Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İBN HURDAZBİH, (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çeviren: Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, (2014). *El-Muntazam Fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İSTAHİRÎ, (2015). *Ülkelerin Yolları*, Çeviren: Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları.

- KÖYMEN, Mehmet Altay (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- MESUDÎ, (2011). *Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, Arapça'dan Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, Genişletilmiş İkinci Baskı, İstanbul: Selenge Yayınları.
- MİSKEVEYH, (2016). *Tecâribü'l-Ümem*, Tercüme: Kıvameddin Burslan, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Süleyman Genç, Ali Ertuğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MUKADDESÎ, (2015). *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- NÂSİR-I HUSREV, (1994). *Sefernâme*, Çeviren: Abdülvehhab Terzi, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2000). "İsfahan", *DİA*, İstanbul, XXII: 497-502.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2006). *Turco-Iranica (Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları)*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2013). *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, Cilt 1, İstanbul: İSAM Yayınları.
- SADRUDDİN EBU'L-HASAN 'ALİ, (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çeviren: Necati Lügal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SEVİM, Ali - MERÇİL, Erdoğan (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TURAN, Osman (1996). *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 5. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- YA'KUBÎ, (2002). *Ülkeler Kitabı*, Çeviren: Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları.